

ԱՅՐԻՅՎԱՆՔ

Կ Ա Մ

ԳԵՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆՔ

(Հարսնական)

Դրսի ժամատուն կամ դաւիթ աւելի ընդարձակագոյն է՝ միաստանի հսկայաձև և թանձր վերնախարսխօք զարդարուած և չորս սիւներու վերայ կառուցուած. որոց վերայ բարձրացած է քառակուսի կաթուղիկէ, յորում միայն է մի մեծ լուսամուտ՝ շուրջանակի խորշնորշեայ փորուածներով քանդակագործուած: Անոց վերայ ութն կամար ձգուած է, որք կը տրոհեն ութն կամարաբաժիններու:

Ի տաճարն մտանելոյ դրան տատի և անտի կանգնած են երկու մեծամեծ խաչքարեր ընդ որմն ի վեր՝ պատուանդաններով խարսխուած, որոց միոյն՝ հարաւայնոյն երկայնութիւնը տասն թղաչափ, ու լայնութիւնը հինգ ու կէս, և ի գագաթն՝ Փրկչական մի քանի պատկերներ կը նշմարուին հազիւ հազ, և ներքեւը արձանադրուած է ՈՒՅԻԻԹԱ. Աստուած ողորմի ես Տիմոթին և Միսիթարայ յաւրինոյն խաչես,:

Իսկ հիւսիսային խաչքարի վերայ փորագրուած է ՎԻՎ. Պ.,: Այս խաչքարից խիստ ճարտար արուեստագործ քանդակութիւնը կը մայլեցնէ զտեսողս. սոյնպէս և համօրէն եկեղեցին զրեթէ քանդակագործուած է խիտ ու հոծ զրուագներով ու արձանադրութեամբք, և թէպէտ մանրամասն նկատելով՝ զուգապատշաճ և հաւասար միմեանց չ'երևին, բայց և այնպէս՝ ճարտարապետութեան գեղա-

նի օրինակ կը հանդիսանայ աստ: Սոյն գաւթէս ի տաճարն մտանելոյ դրան երկու կողմանց՝ այս է՝ արեւելեան անկեանց մէջ կան կրկնայարկ մատուաներ, որոց հարաւային վերնայարկ մատուան դրան վերայ փորագրուած է,

“ . . . իէ

,, ի յանուն յիշատակ սուրբ թաթէոս

,, առաք . . . Լ խորանիս (,) յիշատակ

,, Լիթակոսի հաւր Պաւթի և վ .

,, իւր, , :

Եկեղեցւոյս շինութիւնը եղած է 1214 (ՈՒՅԻ.) Փրկչ. թուին, որոց յիշատակադրութեան արձան՝ քարահիւս տաճարին արեւմտեան մեծ դրան (ի մէջ գաւթին) շրջանական կամարաձև քարին վերայ՝ նոյն ձևով՝ երկու և կէս տողով փորագրուած է այսպէս:

,, Ի ժամանակս թագաւորադնոյն Օւսքարիայի և Իւանէի նորին հարազատի , , և որդւոց նոցին Հահանշահի և Եւսդին (,) և յառաջնորդութեան Բարսղի , , միայնաւորին և շինատութեամբ եղար , , ցըս շինեցաւ Աթութիկէս մեծափառ : , , ՈՒՅԻ, , :

Եկեղեցւոյս հիւսիսային որմն կռիւալ միապագազ վէմ է՝ առապարին երեսը, որ կրկին անգամ բարձր է քան զեկեղեցին. երկանաքարի նման է վէմը, որոյ մէջ կը տրուած ու փորուած են չորս վիմափոր եկեղեցիք, որոց երեքը որմնակից է եկեղեցւոյն և զրեթէ հաւասար յատակով. իսկ չորրորդը սոցա վերայ առաւել ընդարձակ և քառակուսի դիրքով է:

Առաջնոյն մուտքը գաւթին արեւելեան հիւսիսային անկեան կից է, և հաւասարապէս ի լայնութիւն և յերկայնութիւն

ութն ոտք է, կամ քառասուն քառակուսի դազ Պարսից: Չեղունը գմբեթաւ որ բարձրացած է, և հարաւային կողմէն բոլորչի լուսամուտ ունի: Յատակէն քսան ոտք բարձր է: Իւմը, սեղանը և խոհրդանոցը մի և նոյն վիմէն դործուած է անբաժան: Այս եկեղեցւոյ հիւսիսախողմն միտորչ կայ ութն օտնաչափ ղիբքով, կրկին կամարով զատուած, յորում կան գերեզմաններ և հաշիւ հազ կը նշմարուին երբեմն արձանադրութիւնք դանուիր: Աղելց հիւսիսային դասէն կենէ սեօրակ և անախորժ ջուր, որ եկեղեցւոյս և դաւթին յատակին ներքեւէն կանցնի և ի գետակ կը թափի:

Հիւսիսային որմին վերայ՝ կամարաց ներքեւ՝ քանդակեալ փորուած է վիթխարի գլուխ եղին՝ ունելով մանեակ ի բերան, յորմէ արձակուած շղթաներով կտպուած կան երկու առիւծ դէմ առ դէմ, և մի արծիւ թևատարած կը սաւառնի սոցա վերայ՝ որ մագլովք ու կտցով մի դառն բռնած ունի: Այս պատկերի գուշակութեան վերայ մի ծանօթութիւն գտանել դժուար է: Օայս եկեղեցիս փորել տուած է Պառ իշխանը, որոյ յիշատակադրութիւնն ինչպէս և շինութեան եկեղեցւոյս՝ հարաւային որմին վերայ՝ ութն և կէս տողով պարզ փորագրուած է:

Ի Տէրութեան բարեպաշտ Աստուածասէր թագաւորին Արացւազին և Շահնշահ և որդւոյ նորա Օաքարիայի ես Պառ իշխանը որդիս Աստուայ յազդէն խաղաղաց զանձագին արարի ի տէրանց աշխարհիս զմեծահոգակն Այրիվանս լերամբ և դաշտաւ և ամենայն կալութեամբ որ կայր ի սմա (.) փորեցի ի վիմէ տուն Աստուծոյ յիշատակ ինձ և որդեաց իմոց և ո

մուսին իմ խուժու խաթունին (.) ի մեղ
 րէն զաւէն արի ի Դուռն ասորէ Վեղար
 րէն լաւն (*): , ,

Այս տաճարի կից արեւելեան կողմն միմեանց մէջ փորուած մի և նոյն վիմէ՝ գեղեցիկ երկու եկեղեցի կայ, ներքինն խաչաձև. և վերոյիշեալ եկեղեցւոյ նման՝ բեմերն՝ աստիճաններն՝ սեղաններն և խորհրդանոցներն բոլորովին մի և նոյն միապաղաղ վիմէն քանդակագործուած են: Ոոցա դռները քարաշէն գաւթին հիւսիսային կողմէն հանդէպ արև. հիւս. սեան: Ոոցա մէջ չեկայ ոչինչ արձանագրութիւն կամ յիշատակարան, ուստի և չէ յայտ՝ յորո՞ց շինեալ են և թէ երբ: Արծիբ կայ՝ զի այս երկու եկեղեցիները ի հնուց շինուած լինին, և սոցա անուամբ մենաստանս կոչուած լինի Այրիվանս: Ի՞նչ և առաւել հնագոյն վիմավոր մատուռ կը նշմարուի վանուցս մէջ, բայց զայսպիսիս աւելի ճշգնարան կարծել հաւանական պէտք է լինի:

Չորորդ վիմավոր եկեղեցին՝ որ քան զերիս եկեղեցիս մեծ և գրեթէ նոցա տանեաց վերայ է, որոյ դուռը քարաշէն եկեղեցւոյ դուրսը՝ մեծ վիմին արեւմտեան հարաւոյ անկիւնն է, յորմէ հինգ քայլի չափ յառաջանալով կը մտանուի յեկեղեցին: Փորուածքը չորս սիւներու վերայ ներքնախարսխներով և վերնախարսխներով կամարաղարդ և բոլորովին մի և նոյն վիմէ է: Չեղունը սրածայր գմբեթաւոր փորուած է, և մի լուսամուտ ունի: Դիբքը քառակուսի է, բայց սեղան, բեմ և այլ

(*) Նոտրով նշանակածներս այլ տեսակ գրով և գուցէ ետքէն գրված է:

Հարկաւոր տեղեր չունի, և զրեթէ գեախը
հաւատար է:

Այս եկեղեցին փորել տուած է Վոռչ
խչանի որդի Վասակ՝ ինքեան և ամուս-
նոյն ի յիշատակ. որոյ արձանագրութիւնը
հիւս. արեւ. սեան վերնախորսիսն սկըս-
եալ՝ կրթութեամբ փոյ ուած է այսօրինակ:

«Վեղնակոնութեամբն Աստուծոյ ևս
«Վապարս որդի Վասաչոյ և ամուսին իմ
«Ր. Բուդուքան փորեցաք զժամատունս
«յինքնարուն») վիմէ յիշատակ հոգոց մե-
«յոց և զաւակ մեզ անմահ ի հալալ
«արդեանց միւրց (.) և եւե տաջնորդու-
«թեամբ Տէր Մարգարիթ») թիվ. 21, 1,
(1288):»

Սոյն եկեղեցւոյ հարաւ. արեւել. սեան
վերայ հնագոյն ձեւերով և փակադրովք
փորեալ է հետեւեալ առանաւոր արձանա-
գրութիւնը առանց թուականի:

- «Սուրբ նշան Տէրունական (.)
- «Միմաւոն Աղին (դուցէ, Լարդապէ-
- «տէն) լիւր պահապան
- «Հոգւոյ նորա պատասպարան
- «Եւ անցանաջն քաւարան (.)
- «Որ ետ պարզեա անանցական
- «Եւ ինչոյս սուրբ Վեղնան (Վե-
- «ղնապարան)
- «ՂԱմաւուրքս հրոշաղան
- «Օարդարեալ բանիւ Աստուածա-
- «կան
- «Իէէ յիշատակ անջնջական
- «Եւ թիւ (դուցէ, Բաշէթա) միշտ յա-
- «ւիտական (.)

(*) Ի Ստորագ. երկ. զաւ. Վարդաշապ. Շահն
ձեւովոր գրուած է:

(**) Անգ Դրեթ-բէ:

«Վայծառութիւն տ. շնից լրման (.)

«Բոշոր ամաց հանդիսարան (.)

«Օր ստացաւ բազում բաղձմամբ

«Ի զուարճութիւն նորից մահական

Էթէւլ Կանէ է:

Աւերողիւ վիմափոր եկեղեցւոյ վե-
րայ ի հարաւակողմն՝ մի և նոյն վիմին մէջ
փորուած մատուռներ կան, թէ առան-
ձինն և թէ միմեանց մէջ, որոց ոմաց
մէջ սեղաններ կան պատարագելոյ աղա-
ղաւ, և նոյս միոյն ունեցած արձանագրու-
թիւնն հազիւ կորոշացայ քաղել հետե-
ւալ թուական և անունը, որ է «Ի թը-
վիս 210: Վրիգոր, և Ամանապէս արե-
ւելեան կողմը՝ Ե ձորն իջանելու դրան
հանդէպ՝ մեկնոյն վիմէն փորուած մի-
մեանց մէջ մատուռնք կան, որոց միոյն
մէջ ի վերայ պատին փորեալ է «սուրբ
Վրիգոր Հայոցս, և ներքին հիւս. կողմի
մատուռն դրան վերայ գրուած է «Ի թը-
վիս . . Վ. . . մէջսեղի մատուռն հիւս.
պատին վերայ՝ սեղանին կից՝ «Ամենա-
սուրբ Երրորդութիւն, քանդակուած է:

Ամուրցս արեւմտեան կողմը՝ արաս-
քուստ՝ պարսպին կից՝ մենաւտանին վե-
րայ բաշտցած սեպացեալ մեծ վիմէն գրկին
մէջ՝ նոյն վիմէն անբաժան հիմն ունենա-
ով՝ մի այլ ընթաձե վիմակտոր կայ, որ
կրկին յարկերով բոշորովն փորուած է,
միայն երեան քարահիւս զարդարեալ է: Այս
երկայարկ փորուածքը կրկին բաժանուած է
մատուռներու, և ունին վեմքարեր, սուրբ
խորհրդոյ սեղաններ և խորհրդանոցներ՝
առանձնութեամբ կրօնաւորաց պատարա-
գելոյ համար: Այս մատուռնց իւրաքան-
չիւրոց մէջ հանդերձ պատարագաօք հազիւ
չորս չորս հոգի կը պարուենակուին: Աւեր-

նայարկ մատուանց հարաւ. արեւելեանին մէջ հարաւ. հիւսուածոյ պատին պատուհանին վերայ հեռեկալ թուականը կայ.
 «Ի թուիս. ՉԱ. նորոշեցաւ սուրբ Աստուածածինս:»

Այսոյիկ մատուանց արեւմտեան երեսին տաշուած և հիւսուած քարից վերայ ոչ սակաւ արձանագրութիւնք կան, յորոց թուական ւնեցողները կարեւոր համարեցի որինակել:

Աոյն երեսին հարաւային եզրիցին մօտ, կամ շարժական սանդղովք ելանելու և ներս մտանելու դրան հարաւային կողմը փոքրիկ պատուհանին ներքեով հեռեկալ արձանագրուած է կարճ և երկայն տողերով:

«Ի թուիս ՉՕ: Աս. Օսքարեն ելի, սուրբ Աստուածածնիս, նորոշեցի զԱստուածածինս ի հալալ արդեանց խոց և զհեցի զՎեմարին հոգն Ի դահ կան. և զԽոջաշաբէշ Մրթորի Հաւանայ Ի դահ կան (.) և ևտու ընծայք սուրբ Աստուածածնիս, և սպասաւորք խոստանցան Բ. ժամ. . . . Ա. ինձ Մարքանայ. ովք զայս հայրենիքս սյս և կեղեցոյս հանցի. ՅժԲ. Հայրապետաց նզովիս. . . .»

Աոյն դրան հիւսիսային կողմը:
 «Ի թվ. ՈՒՕ. ևս Սահփաննոս Աուր. . . . ց ևտու զիմ հայրենի հոգն զԲաւայ Փաւղոց ևտու ի սուրբ ուխտս յառաջնորդութեան Հաւր Վրիդորոյ: Վ. աւր ժամ ի տարջն Սահփաննոսի (.) որեւ խառն' ցաւ ի Մարշապոյն մեծաւ աշխատութեամբ: Բաւր ժամ Սարեմարոյ գաւրն (') հաւրն ու գաւր մաւրն, և և Բաւր Սիրիբախարն. . . .»

Աորա ներքե չորս տողով:

«Ի թու. ԽԹ: Վրիստոս սակր իշխանաց իշխանքն Օսքար և Իւանէ վերսալին զարձոյց զջուրն Մատնաճառակէ: Եւ. և Ուրբաթ ի սուրբ ուխտս (.) զԱւրն որ է, սուրբաթ. . . և բնակիչք սորա խոստացան զԱւագ խորանն զԱստուածածին բժան. զակ տարին պատարագել զՎրիստոս յանուն նոցա. . . .»

Աոյնպէս երեք տողով:
 «Աս Աղեղս անկալ ի տան Խութու. խալէթուներն և Պատւոյ Կոտ. Ի դահ կան (.) և սպասաւորքն խոստացան ի տարին Աւար ժամ. որ խալանէ Դրանց զարան է:»

Ամանապէս՝ վեց տողով:
 «Ի թ. ՈՒ: Աս աէր Սահփաննոս Վ. զուա. . . . Կթողիկոս եղէ միսքոն. սուրբ ուխտս Այրից վանաց յառաջնորդութեան հաւր Վրիդորի (.) և ևտու զԱշխրի առաքելոց նշխարն և սուրբ Վեան ծննդոց Յոհան. և բնակիչք ս. յոր. խոստացան ինձ զտաւն Փոխման Տրամաւրն. Վ. . . աւուրն յամենայն և կեղեցիս պատարագել զՎրիստոս. . . .»

Աոյն մատուանց ստորայարկ վեմին արուքուստ երեսի վերայ քանդակագործուած տասնէն աւելի խաչեր կան. յորոց ևսք հատին վերայ խիստ մաշուած և դրեթէ շփուարանշմարեւի արձանագրութիւնք կային, որոց միոյն հաղեւ թուականը և մի քանի բառերը կարողացայ ընթեռնուել:

«ՈժՎ. թվալ
 «Հա յ ոյ
 Սանգնեցաւ սուրբ նշանս ի բարխաւստութիւն

»

Այսպիսիչեալ մատուռներէն մի քանի քնյլ դէպ յարեմուտս հեռու վիմափոր մեծ այր կայ, երեսը բոլորովին բաց, որ վտանգաւոր դէպք բռնած է, յորմէ արգէն մի մեծ կտոր փրգած անկեալ է ստորեւ:

Ասն այլ ևս վիմափոր և դետնափոր այրեր *) յորս են մատուռներ, որք երբեմն ասպատակող հրոսակներէն և ազգի ազգի թշնամեաց արիւնարբու ծիրաններէն զերծանելոյ աղաքաւ՝ շրջակայ Հայկազն բռնակչաց և վանականաց և այլոց ապաստանարաններ եղած են, որոց բազումք արդարեւ անառիկ բերդեր և անմատչելի ամրոցներ կը ձևանան ցարդ:

Ի շրջակայս երբեմն բաւական զիւղեր և բնակիչներ դտնուած են: Այժմ սակաւ

(*) Ի սոցանէ միոյն մէջ՝ որ քառորդ վերստի չափ հեռաւորութեամբ դէպ յարեմուտս՝ ի վառս գնացող ծանապարհին ձախակողմը ժայռի ներքեւ է, մի քանի տարի առաջ մերազնեայ մանկուք ոմանք խաղացած միջոցին՝ մինն միամտութեաւ և նոյն ժայռի ներքեւ գտնուած փոքրիկ ծակէն ի ներքս կմտանէ, և ահա կտեսնէ մի քանի բաներ. անմիջապէս իմաց կը տայ վանահօր Միքայէլ Աւագապետին շամոյեանց, Որ կը փութան անոր, և սակաւ ինչ ևս փորելով կգտանն մի հատ երկաթ վարագորի, որ այժմ դրուած է հիւսուածոյ եկեղեցւոյ խորանին վերայ և երկու հատ զանգակ մը՝ որ միւսն զոյզն ինչ մեծ է, հետեւեալ արձանագրութիւն ունի. «Եիշատակ է զանգակս Խօճայ, Նուրվերտու որդի Աւետիքին — սուրբ Գեղարդայ, ԹՎ. ՌՃԺ. Սորա վերայ կան նաև փորագրուած պատկերներ՝ 1) Խաչկութեան Բրիստոսի, 2) Աստուածածնայ՝ Յիսուս Որդի ի գիրկան՝ ռոյնց վերայ կանգնած, 3) Ս. Գայիանեայ և 4) օրհնելուն Բրիստոսի զմանկունս: Իսկ միւս զանգակին վերայ գրեալ է, «Եիշատակ է Գետրոնեցի Առաքելի որդի Գրիգորին ի դուռն սուրբ Գեղարդին, ԹՎ. ՌՃԽԸ ին

զիւղօրայքն *) կան, իսկ գտնուածներէն շատերուն մէջ ևս թուրքեր և Պարսիկներ և Վրացիներ կը բնակին ինչպէս ի Հայոց — Թառ գիւղն, յԱղջաբերդն և յայլն:

Աստ արժան է յաւելուլ, զի Վեղարդայ շրջակայ երկիրը աւհասարակ բարեր է, այլ երկրագործութիւնը աւելի մշակուած չէ: Աւրուցանքը ընդհանրապէս ցորեն և դարի է: Մի քանի տեսակ և այն դոյզնագիւտ պտղատու ծառեր կը դտնուին իսեղեմ տեղիս: Առնները ամայի են գրեթէ:

Բնակչաց բարոյական և մտաւորական վիճակները ցաւալի դրութեան մէջ են, և բաւական ժամանակի ու անխնջ աշխատութեանց կարօտ են զայնս բարեօքելոյ համար:

Այլազգի բնակչոց մեծ մասը աւաղակարարոյ և ծոյլ են. կը սիրեն աւելի այլոց աշխատութիւնը փոյիել:

(*) Յորոց չորս զիւղօրայքն Դողթ, Մէհրապ, Բուրաքէնտ, և Թէպէ-Պաշ՝ վանքին կալուածքներն են՝ Միքայէլ վարդապետի ջանիւք գնուած: Առաջինը թէև նախ բոլորը Պարսիկ բնակիչ ունեցած է, բայց այժմ 12 տունը Հայք են և վերեւ քարափան վերայ կրնակին, և 8 տուն Պարսիկ են, որք ստորեւ ձորին մէջ կրնակին: Մի քահանայ կայ, և ժողովուրդը Գեղարդայ մէջ կը կատարէ իւր հոգեոր պարտաւորութիւնքը: Երկրորդը՝ 12 տուն Հայ, երրորդը՝ 30 տուն, և չորրորդը 18 տուն Հայ բնակիչք ունին, և ամենուն մի եկեղեցի և մի քահանայ կայ, որ և նոցա մանկանց կարգալ ևս կուսուցաւ:

